

VIENUOLYNŲ IR BAŽNYČIŲ BIBLIOTEKOS LIETUVOJE (IKI 1800 m.)

LEVAS VLADIMIROVAS

Lietuvos bažnyčių ir vienuolynų bibliotekų susidarymo ir jų vystymosi istorija yra įdomi ir reikšminga ne tiek dėl šių bibliotekų vaidmens kultūriniame krašto gyvenime, nes šis vaidmuo buvo gana ribotas, kiek dėl jų knygų kolekcijų, susiformavusių per daugelį šimtmečių ir absorbavusių nemažą vertingų Lietuvos bibliofilų knygų rinkinių. Šių rinkinių sukaupimo, išsaugojimo ir perteikimo jaunesnėms kartoms faktas ir yra pagrindinis šio tipo bibliotekų istorinis indėlis į mūsų knygotyra.

XVI—XVIII a. vienuolynų bei bažnyčių bibliotekų ir jų knygų fondų, praturtinusių mūsų šiuolaikinių mokslinių bibliotekų senųjų spaudinių kolekcijas, tyrinėjimas suteikia kultūros ir knygos Lietuvoje XVI—XVIII a. istorikui nemažą vertingos faktinės medžiagos ir apie aštrią ideologinę kovą, vykusią feodalinėje visuomenėje, ir apie knygų (jų tarpe ir bažnyčios smerkiamų knygų) paplitimą bei skaitytojų interesus toje visuomenėje, ir apie tuometinių bibliotekų organizaciją bei techniką.

Šiame straipsnyje apsiribojama vien katalikų vienuolynų ir bažnyčių bibliotekomis, neliečiant stačiatikių bažnyčios analoginių institucijų, taip pat bibliotekų kai kurių katalikų vienuolių ordinų (jėzuitų, pijorų ir kt.) kolegijų bei mokyklų, veikusią atskirai nuo vienuolynų.

1. Vienuolynų bibliotekų Lietuvoje užuomazga, jų vaidmuo ir vystymasis

Iki reformacijos Lietuvoje buvo nemažų bažnyčių, o ypač vienuolynų. Apie pirmųjų

katalikų vienuolių atvykimą Lietuvon sužinome iš Gedimino 1323 metų gegužės 26 d. laiško pranciškonų ordinui. Šiame laiške Lietuvos valdovas rašo „[...] mes norime sukviesti vyskupų, kunigų ir bet kurio ordino vienuolių, ypač iš jūsiškių [pranciškonų. — *Aut.*], kuriems jau pastatėme dvi bažnyčias: vieną mūsų karališkajame mieste, vardu Vilnius, antrą Naugarduke, [...] taip pat [kviečiame] ir dominikonų, ir jiems neturukus duosime bažnyčią [...]“¹ Katalikų bažnyčių tinklas pradėjo sparčiau vystytis nuo 1387 metų, kai prasidėjo masinis lietuvių tautos vertimas į katalikybę. XVI a. pradžioje Lietuvoje buvo jau maždaug 90 katalikų bažnyčių².

Iš vienuolynų pirmieji Lietuvoje sugebėjo įsitvirtinti pranciškoniai, kurie turėjo Vilniuje savo atsparos tašką — šv. Marijos bažnyčią, prie kurios jie įkūrė vienuolyną. Iki XIV a. pabaigos jie spėjo įsteigti savo konventus Ašmenoje ir Lydoje, o XV a. pirmojoje pusėje — Kaune, Drohičine ir Pinske. Pagrindinis pranciškonų uždavinys anais laikais buvo masiškais lietuvių vertimas į katalikybę ir jos skleidimas baltarusiškose žemėse. Tačiau katalikybės propagandai tarp neraštingų lietuvių ir žemaičių jiems reikėjo ne turtingų bibliotekų, o vien tik elementariausios literatūros³. Gal tik Vilniaus konventas turėjo kiek daugiau knygų, nes prie jo buvo suorganizuotas noviciatas (naujokynas) ir turėjo būti rušiami propagandininkų kadrai. Spėjama, kad šis vienuolynas nuo pat savo įsikūrimo turėjo vienuolių studijas ir lektorių.

¹ Gedimino laiškas. Parengė V. Pašuto ir I. Štal. V., 1966, p. 54—55.

² *Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie. Wilno, 1912, p. 176—177.

³ *Kantak K.* Franciszkanie Polscy. T. 1, Kraków, 1937, p. 309.

Tačiau ir šis pirmaujantis vienuolynas buvo labai neturtingas, nes į XVI a. pabaigą teturėjo 104 knygas, tuo tarpu kai Krokuvos pranciškonai turėjo jų apie 1000⁴. Dar menkesni buvo kitų vienuolynų knygų rinkiniai.

Kiti vienuolynų ordinais įsitvirtino Lietuvoje žymiai vėliau. 1468 m. bernardinai įkūrė vienuolyną Vilniuje, sekančiais metais — Kaune. Trečias vienuolynas įsteigtas Tikocyne ir 1490 metais — Polocke⁵. Bernardinų konventai susilaukė žymios didžiųjų Lietuvos kunigaikščių materialinės paramos.

Vienuolių benediktinų ordinas buvo atkviestas į Lietuvą didžiojo kunigaikščio Vytauto 1410 metais. Valdovo turtingai apdovanotas, jis įsikūrė Senuosiuose Trakuose⁶. 1495 metais įsikūrė Vilniuje pirmasis moterų bernardinų⁷ vienuolynas — Užupyje. 1501 metais didžiojo Lietuvos kunigaikščio Aleksandro iniciatyva Vilniuje buvo įkurtas dominikonų šv. dvasios vienuolynas⁸.

Tai buvo viskas, kas spėta atlikti prieš didžiąją katalikų bažnyčios krizę. Tačiau reformacijos bangai pasiekus Lietuvą, tolesnis vienuolynų vystymasis visiškai pakriko. Didikai, kurie anksčiau globodavo, o neretai ir tiesiog išlaikydavo vienuolynus, perėjo vienas po kito į reformacijos stovyklą. Netekę savo globėjų, vienuolynai visai nusmuko. 1571 metais Vilniaus bernardinų vienuolyne buvo penki vienuoliai, o Kauno — tik vienas. Kai kurie pranciškonų vienuolynai visiškai sunyko⁹. Emė nykti viena po kitos ir katalikų bažnyčios.

Apie tai vaizdžiai liudija šis 1577 m. gruodžio 17 d. Vievio inventoriaus įrašas; su-puvusi tuščia bažnyčia, joje nei dievo paveikslų, nei knygų, nieko neliko, o stovi tuščia ir atdara¹⁰.

Pripratę prie parazitinio gyvenimo būdo, vienuoliai ir kunigai, nenorėdami savęs varginti vienuolynų ir bažnyčių turto tvarkymu, jų žemių apdirbimu ir kitais darbais, pradėjo plačiu mastu pardavinėti vienuolynų turtus, bažnyčių aukso bei sidabro indus ir kitas brangenybes, jų tarpe ir savo bibliotekų knygas. Tuo, pavyzdžiui, vertėsi XVI a. 50—60 metais Kauno vienuoliai bernardinai¹¹.

Tik žūtūbūtinės kovos su reformacija uždaviniai privertė bažnyčios vyresnybę ir vienuolių ordinus susirūpinti bažnyčių bei vienuolynų tinklo atkūrimu ir išdėstymu, taip pat savo dvasinių ginklų tobulinimu, jų tarpe ir savo bibliotekomis. Lenkijos ir Lietuvos magnatai, įsijungę į kontreformacijos judėjimą, dorsnia ranka rėmė katalikų vienuolynus, apdovanodami juos „amžinon nuosavybėn“ kaimais, dvarais bei palivarkais, miškais ir ežerais, pelningomis smuklėmis ir malūnais, latifundijomis, baudžiauninkais ir gyvuliais, o neretai ir vertingomis knygų kolekcijomis¹². Sapięgų, Narbutų ir kai kurių kitų didikų dėka, atsirado nauji pranciškonų ordino konventai Seinuose (1609), Alšėnuose (1618), Postavuose ir Kaltinėnuose (1633), Gardine (1636). Katalikybės propagandistų ruošimo centru pasidarė Vilniaus pranciškonų vienuolynas. Čia organizuojamos filosofijos studijos, o 1667 metais prie šio vienuolyno

⁴ Kantak K. Franciszkanie Polscy. T. 1, Kraków, 1937, p. 240.

⁵ Kantak K. Pierwsza prowincja Bernardynów litewskich. — „Litwa i Ruś“, 1912, t. 4, cz. 1, p. 65—67.

⁶ Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna o zgrupowaniach i fundacyach męzkich i żeńskich Rzymsko-katolickich klasztorów w dyecezyi Wileńskiey. — „Tekka Wileńska“, 1857, Nr. 2, p. 231.

⁷ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie. . . p. 264.

⁸ Tyszkiewicz E. O klasztorach i zgrupowaniach instniejących obecnie w dyecezyi Wileńskiey. — „Tekka Wileńska“, 1857, Nr. 3, p. 223/47, 273/97.

⁹ Kantak K. Franciszkanie Polscy. T. 2, Kraków, 1938, p. 106.

¹⁰ Jablonskis K. Istorijos archyvas. T. 1, K., 1934, p. 219.

¹¹ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 1. Lwów, 1933, p. 199.

¹² Kantak K. Franciszkanie Polscy. T. 2, p. 30.

buvo įrengta ir spaustuvėlė¹³. 1683 metais įkuriamą savarankiška Lietuvos pranciškonų provincija.

Pamokslininkų dominikonų ordinas, įsteigęs Vilniaus šv. dvasios vienuolyną (1501 m.), steigia savo konventus Naujuosiuose Trakuose (1590), Seinuose (1602), Aukštadvaryje (1629), Gardine (1635), Kaune (1641) ir kitur. Buvo įkurta savarankiška Lietuvos dominikonų provincija — dvylika vienuolynų su 155 vienuoliais. 1772 metais jai priklausė jau 42 vienuolynai su 679 vienuoliais.

Lietuvos dominikonų kongregacija įsteigė ir tris moterų vienuolynus: Kameniec-Podolske (1615), Naugarduke (1654) ir Vilniuje (1678), tačiau apie jų veiklą jokių konkrečių duomenų neišliko. Matyti, tos veiklos ir nebūta. Dėl tos priežasties 1746 metais ir buvo uždarytas Vilniaus dominikonų vienuolynas.

Įtakingiausių Lietuvos feodalų, tokių, kaip Kristupas Radvila-Našlaitis ir Karolis Chodkevičius, remiami bernardinai atkuria Vilniaus ir Kauno vienuolynus bei įsitvirtina Gardine, Nesvyžiuje, Minske, Mogiliove, Lietuvos Brastoje, Smolenske, Slucke, Mstislavlyje ir eilėje kitų Baltarusijos vietovių. Bernardinų bastionu kovai prieš besiveržiantį iš Prūsijos ir Livonijos liuteronizmą buvo 1610 metais įsteigtas Kretingos vienuolynas. Katalikybės propagandai lietuvių tarpe turėjo taip pat tarnauti ir naujai įsteigti Tytuvėnų (1614), Trakų (1617), Telsių (1624), Dotnuvos (1701), Jonavos ir Veliuonos (1752) vienuolynai¹⁴.

Buvo susirūpinta ir bernardinų ordino vienuolynų organizavimu Vilniuje (kur fundatoriaus Leono Sapiegos lėšomis 1599 m. buvo baigta statyti ir perduota bernardi-

nėms šv. Mykolo bažnyčia) Kaune (1634)¹⁵.

Kiti vienuolių ordinais buvo Lietuvoje mažiau aktyvūs. Benediktinai šalia jau kurių minėto Senųjų Trakų vienuolyno, kuriam priklausė Pašaltuonio (Žemaitijoje) klebonija, turėjo dar du vienuolynus, abu Baltarusijoje: Nesvyžiaus ir Horodyščių.

Karmelitai XVII a. įkūrė vienuolyną Vilniuje ir XVIII a. bėgyje — Linkuvos, Pumpėnų, Kauno, Kėdainių, Raseinių, Kalsinių ir Tabariškių vienuolynus¹⁶.

Cistercijonų ordinas, remiamas Lietuvos Brastos pakamario Eustafijaus Tiškevičiaus, 1678 m. įkūrė vienuolyną Vištytyje, o Vilniaus vyskupo Konstantino Bžostovskio pakviestas ir remiamas, įsteigė savo špitolį prie Vilniaus Katedros (1713) bei prie šv. Gertrudos bažnyčios Kaune (1750), taip pat nedideles filijas Varniuose ir Kėstaičiuose (Telšių paviete).

Vienuoliai misionieriai, atvykę XVII a. pabaigoje į Vilnių, užbaigė statyti 1695 m. Livonijos vaivados Teofilio Ploterio čia pradėtą statyti bažnyčią. Jų vienuolynas žinomas Glinciškėje ir eilėje kitų Baltarusijos vietovių¹⁷.

Bonifratrų ordinas, skirtas ligoniams ir silpniesiems slaugyti, įsikūrė Vilniuje 1635 m.

Kamandulių ordinas savo vienuolynus įkūrė Pažaislyje (1662) ir Vygiuose (1667). Aigailos ir Laterano kanaanikai XVIII a. turėjo vieną vienuolyną Vilniuje, kitus Južintuose, Tverechiuje ir kt.

Kaip kontrreformacijos ir 1656 m. paskelbtos, o paskui prievartiniai būdu vykdomos, pravoslavų bažnyčios unijos su

¹³ *Bandkie J. S. Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim*. . T. 2, Kraków, 1826, p. 313—315.

¹⁴ *Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna o zgomadzeniach i fundacyach*. . — „Teki Wileńska“, 1858, Nr. 3, p. 223/47—273/97; *Wolonczewskis M. Zemajtiu wiskupiste*. D. 2. V., 1848, p. 53, 89, 95, 103, 110; *Kantak K. Bernardyni Polscy*. T. 2, p. 6, 11.

¹⁵ *Kantak K. Bernardyni Polscy*. T. 2, p. 362, 367, 387.

¹⁶ *Tyszkiewicz E. Wiadomość historyczna, o zgomadzeniach i fundacyach*. . — „Teki Wileńska“, 1857, Nr. 2, p. 239/9.

¹⁷ Ten pat, p. 244/14—246/16.

katalikų bažnyčia padaras gimė Bazilijonų ordinas¹⁸, kuris 1609 m. įkūrė prie šv. trejybės cerkvės savo vienuolyną, o 1628 m. — prie jo spaustuvę¹⁹.

Vienuolių Lietuvoje istoriko Gidžiūno duomenimis, XVIII a. viduryje, aukščiausių vienuolių Lietuvoje išsivystymo laikotarpiu, čia veikė 23 vyrų ir 11 moterų vienuolių ordinais su 394 vienuolynais²⁰.

Kontrreformacijos metais vėl buvo išskirti vienuolynų bibliotekų organizavimo, tvarkymo ir naudojimo ideologinei kovai uždaviniai.

Į būtina reikalą rūpintis savo bibliotekomis nurodė vienuolių ordinams bažnyčios susirinkimas Tridente. Vėl paplito po visus Europos konventus įvairūs seno posakio apie vienuolyno bibliotekos reikšmę variantai, pavyzdžiui, „Monasterium sine libris est sicut civitas sine opibus, castrum sine muro, coquina sine suppellectili, mensa sine cibus, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis“²¹. Keičiasi bibliotekų funkcijos ir jų fondo sudėtis. Anksčiau vienuolynų bibliotekos dažniausiai buvo kompleksuojamos asketine arba mistine literatūra, skirta kaip dvasinis penas vienuoliams, — savo sielai tobulinti ir jai nuo pikto saugoti. Dabar vienuolynų bibliotekos pripildomos polemine literatūra, nukreipta prieš apaštališkos bažnyčios eretikus bei schizmatikus ir jų „pragaištingus“

raštus. Pasak vieno istoriko, vienuolynų bibliotekos šiuo laikotarpiu tapo „kov bibliotekomis“ (Kampfbücherein)²². Ap tai, koks didelis vaidmuo buvo skiriam bibliotekoms kontrreformacijos laikotarpiu liudija šie vieno žymiausių jėzuitų ordit Žečpospolitoje veikėjų Petro Kanizijaus ž džiaai: „Geriau kolegija be nuosavos ba nyčios, negu kolegija be nuosavos bibli tekos“²³.

Daugumo vienuolių ordinų regulos n stato būtiną sąlygą, kad kiekvienas jų o dino vienuolynas turėtų savo biblioteką bibliotekininką²⁴. „Tesirūpina, be to, v resnėji, kad kiekviename vienuolyne bū toks knygų kiekis, kad pamokslininkai tie, kuriems reikia studijuoti, nebūtų pr versti vežtis savo knygų“ — nustato š Pranciškaus regula²⁵. „Kiekviename mūs vienuolyne ir kolegijoje privalo būti ben roji biblioteka. Vyresnieji privalo kasdie rūpintis, kad ji būtų papildoma ir plečiam Bibliotekoje turi būti knygos, reikalingc vienuolių studijoms, dvasiniam jų tobulin mui ir tikinčiųjų išganymui“ — skaitom Trinitų ordino reguloje²⁶. Nepamiršo sav nuostatuose bibliotekos bei bibliotekinink ir kiti vienuolių ordinais²⁷.

Tačiau ne visiems vienuolių ordinam bibliotekos buvo vienodai reikalingos ir n visi jomis todėl vienodai rūpinosi. Vieni jį pavyzdžiui, bernardinai arba pranciškona

¹⁸ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западно Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа. Т. 12, Вильна, 1901 с. VI, IX, XIX, 4, 18, 21, 25, 35.

¹⁹ Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K. i Krajewski W. Drukarze dawnej Polski o XV do XVIII wieku. Zeszyt 5. Wrocław—Kraków, 1959, p. 40—45.

²⁰ Gidžiūnas V. Vienuolių Lietuvoje. — Kn.: Lietuvių Enciklopedija. T. 15, S. Boston 1968, p. 153.

²¹ Löffler K. Deutsche Klosterbibliotheken. Bonn—Leipzig, 1922, p. 7.

²² Kramm H. Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation Leipzig, 1938, p. 91.

²³ Braunsberger O. Ein Freund der Bibliotheken und ihrer Handschriften. — Miscellanea F. Ehrle 5, „Studii e testi“ 1924, Nr. 41, p. 455.

²⁴ Constituciones Urbanae. Kraków, 1629, p. 192—193; Bagnacaballus Jacobus, Kraków p. 67—68.

²⁵ Regula beatissimi Patris nostri Francisci a sancta Sede approbata et confirmata. Romae 1663, p. 100.

²⁶ Regula Primitiva et constitutiones patrum discalceatorum ordinis S. Trinitatis, Vienna 1694, p. 131.

²⁷ Regula S. Benedicti et Constitutiones Congregationis eremitarum camadulensium montis Coronae... 1695, p. 149; Regulae Societatis Jesu. Romae, 1582, p. 194.

stengėsi sutelkti savo konventuose „intelektualinio gyvenimo religinį elitą“ ir susikraudavo gausius knygų rinkinius²⁸. Kiti gi teturėjo skurdžius labiausiai reikalingų knygų rinkinėlį.

Ypač rūpinosi intelektualiniu savo brolių ugdymu „labiausiai apsišvietęs“ vienuolijos tarpe bernardinų ordinas.

Istojančiai į šį ordiną asmuo turėjo laikyti egzaminą iš lotynų kalbos ir giedojimo. Prie noviciatų ir konventų veikiančios mokyklos suteikdavo pradinį išsilavinimą „trivium“ apimties, t. y. šiek tiek žinių iš gramatikos, retorikos ir dialektikos. Jų studijos ir bibliotekos galėjo lenktyniauti su panašiomis jėzuitų ir dominikonų įstaigomis, palikdamos toli užpakalyje kitus ordinus ir jų dvasininkiją²⁹. Tačiau jų mokyklos ir bibliotekos buvo skiriamos tik vidiniams ordino reikalams — vienuolių intelektualiniam lygiui kelti. Tuo šis ordinas skyrėsi nuo dominikonų, jėzuitų arba pijorų, kurių mokyklos buvo skiriamos šlėkštai ir miesčionijai šviesti.

Su bernardiniais ir jėzuitais „mokslingumo“ srityje konkuravo dominikonų ordinas³⁰. Pažymėtina, kad kaip tik šiam ordinui buvo pavesta knygų cenzūra ir bažnyčios draudžiamos literatūros indeksų sudarymas. Tad šiai ordino veiklai reikėjo gerų, nuolat papildomų bibliotekų.

Vienuolynų bibliotekų knygų fondai vystėsi netolygiai, priklausomai nuo politinių įvykių.

Antroje XVII a. pusėje, kai Žečpospolita dėl Lenkijos ir Lietuvos feodalų antiliaudinės politikos pergyveno giliausią krizę, vienuolynų gyvenime vis stipriau ima reikštis regresas. Nesėkmingas karas su Rusija, švedų kariuomenės įsiveržimas, feodalų savitarpio vaidai ir bajorų anarchija, ūkinė suirutė, miestų smukimas ir t. t. — visa tai skaudžiai atsiliepė ir vienuolynams.

Pasibaigus karui, kai kurie ordinais, pavyzdžiui, bernardinai, gana energingai imasi atkuriamojo darbo ir gauna tam tikrą materialinę paramą iš savo globėjų feodalų, tačiau ši parama anuometinėmis sunkiomis sąlygomis buvo kur kas menkesnė, negu šimtmečio pradžioje. Tai rodo žymiai kuklesnė vienuolynų pastatų architektūra, jų apipavidalinimas ir ypač jų bibliotekų knygų fondai. Vienuolynų bibliotekos šimtmečio pradžioje buvo gausiai aprūpinamos ypač teologine literatūra, o dabar jos tepapildomos labai menkai, daugiausia iš atsitiktinių šaltinių³¹.

Nedaug vienuolynų senųjų kolekcijų pergyveno audringąjį XVII amžių, tad XV—XVII a. knygų lyginamasis svoris antrosios XVIII a. pusės kataloguose bei inventoriuose yra palyginti nedidelis.

2. Vienuolynų bibliotekų knygų rinkiniai, jų sudarymo šaltiniai ir sudėtis

Daugumo vienuolynų bibliotekų fondai paskutiniaisiais XVIII a. dešimtmečiais, palyginti su XVII a., išaugo dvigubai, ir netgi trigubai. XVIII amžiaus literatūra užėmė fonduose dominuojančią vietą. Pavyzdžiui, Vilniaus pranciškonų vienuolyno katalogas, sudarytas 1797 m., parodo, kad šioje bibliotekoje knygų, išleistų XVIII amžiuje, buvo maždaug 75%, XVII a. — apie 20%, o XV—XVI a. — tik apie 5%³².

Panašią fondų sudėtį ir jų augimo dinamiką rodo ir daugelis kitų vienuolynų bibliotekų.

Buvo keletas šio augimo priežasčių: knygų atpigimas, knygų prekybos išsivystymas, kiek didesnė atsigavusios po Šiaurės karo nuostolių krašto visuomenės parama vienuolynams; be to, likvidavus jėzuitų ordiną, nemaža dalis jėzuitų knygų rinkinių įsiliejo į kitų vienuolių ordinų bibliotekų fondus. Apie vienuolynų bibliotekų knygų

²⁸ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 586.

²⁹ Ten pat, p. 354.

³⁰ Apie dominikonų ordino veiklos Lietuvoje pradžią žr.: *Kamieński P.* Antiquitates ordinis Praedicatorum in Magno Ducatus Lithuaniae. 1642.

³¹ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 589.

³² VVU MB, Rankraš. F. 3, Nr. 143.

rinkinių kilmę byloja tų knygų pirmųjų savininkų superekslibrisai arba kiti jų nuosavybės pažymėjimai, liudijantys, kad knygos anksčiau priklausė Sapiegoms ar Radvilams, Oginskiams ar Korsakams, Tyškevičiams ar Pacams. Dovanoto knygas vienuolynams, žinoma, ir vyskupai bei kiti aukštieji bažnyčios dignitoriai. Jie taip pat skirdavo lėšų knygoms įsigyti. Pavyzdžiui, Vilniaus vyskupas Voina, aplankęs Vilniaus bernardinus ir apžiūrėjęs jų biblioteką, pažadėjo išskirti pinigų knygoms pirkti, nes jų fondo sudėtis ne visai patenkino vyskupą³³.

Vienuolynai pirkdavosi knygas gana retai, gailėdami tam tikslui pinigų, nepaisant to, kad turėjo nemaža pelno iš priklausančių jiems žemių, miškų, kaimų bei karčių. Tačiau kai kurių vienuolynų nuostatai reikalavo tam tikrą dalį jiems paaukotų arba iš išmaldų surinktų lėšų skirti bibliotekoms — knygų rinkiniui papildyti. Pavyzdžiui, bernardinai tam reikalui skirdavo vieną dukatą iš kiekvieno tūkstančio auksinių, surinktų iš išmaldų³⁴.

Knygas į vienuolyną atgabendavo taip pat įstojantys į jį vienuoliai. Didelė jų dalis buvo kilusi iš Lenkijos ir kitų Europos šalių. Vykdami į Lietuvą, jie neretai atsižėdavo asmeniškų knygų rinkinėlius arba pirmesnio savo vienuolyno knygas. Pavyzdžiui, žymus bernardinų ordino veikėjas Rapolas iš Lgotos, atvykęs į Lietuvą iš Krokuvos, atsigabeno daugiau kaip 300 knygų, kurias jis surinko iš įvairių Lenkijos vienuolynų. Jis buvo lenkų kaltinamas padaręs tai be jokio leidimo.

Vienuolynų nuostatai griežčiausiai drausdavo vienuoliams sudarinėti asmeniškų knygų rinkinius ir laikyti juos savo celėse. Tačiau vienuolynų vyresnybė dažniausiai nekreipdavo į tai dėmesio, nes buvo suinteresuota, kad vienuolio-bibliofilo rinkini-

nys, jam mirus, atitektų vienuolynui. Ma pagal vienuolynų, šiuo atveju Trinitų rūgulas, „visos mirusiojo knygos bei rai raščiai privalo būti atiduoti to vienuolyn kuriame jis miršta, bibliotekai [...] Kiel vienas, kad ir prelatas, užsitrauktų sunkio nuodėmės bausmę, jeigu išdrįstų tatai se pasilikti arba kam kitam atiduoti“³⁵. Tačiau šie griežti regulų nuostatai neretai būdavo pažeidžiami. Taip atsitiko, pavyzdžiui, su Vilniaus pranciškonų vienuolyn pamokslininko (nuo 1589 m.) Valento Bukos vertingų knygų rinkiniu, kuris neišliko Vilniuje, mirus šiam pamokslininkui bibliofilui. Kitas šio vienuolyno pamokslininkas Gabrielis Berlinskis, miręs 1626 m. taip pat paliko tokią vertingą asmeniškų knygų kolekciją, kad vienuoliai, ją pardavę, pastatė Varšuvoje (ne Vilniuje!) šp. tolą³⁶.

Stambesnės vienuolynų bibliotekos buvo susikoncentravusios krašto sostinėje — Vilniuje. Įvairūs šaltiniai, apibūdžiami atskirų vienuolynų bibliotekų dydį, rodo skirtingus skaičius. Nesant galimybių juo patikrinti, pateiksime čia apvalius skaičius — didžiausią ir mažiausią. Stambiaus Vilniaus vyrų vienuolynų knygų rinkiniai buvo: misionierių — 8300—5000 tomų bernardinų — 7000—4150, pijorų — 7000—4000, pranciškonų — 5000—2200 bazilijonų — maždaug 5000, trinitorių — maždaug 4000, basųjų karmelitų — maždaug 3600, Laterano kanauninkų — 2800 tomų bibliotekos. Iš moterų vienuolynų paminėtina tik seserų vizitietičių biblioteka — daugiau kaip 1000 knygų³⁷.

Kauno dominikonų, augustinų, bernardinų vienuolynų bibliotekų XVII—XVIII a. fondai buvo negausūs.

Iš stambesnių provincijos vienuolynų bibliotekų paminėtina Valkininkų pranciškonų vienuolyno biblioteka, XIX a. pra-

³³ *Kantak K. Bernardyni Polscy*. T. 2, p. 41.

³⁴ Ten pat, p. 508.

³⁵ *Regula Primitiva et constitutiones patrum discolceatorum ordinis S. Trinitatis*. Vienna, 1694, p. 131.

³⁶ *Kantak K. Franciszkanie Polscy*. T. 2, p. 242.

³⁷ *Abramavičius V. Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas*. V., 1963, p. 396.

džioje turėjusi 1058 pavadinimų 4614 tomų knygų³⁸, Tytuvėnų bernardinų vienuolyno, kuris išlaikė mokyklą ir noviciatą, biblioteka, turėjusi 1694 knygų³⁹, taip pat nedidelė Kretingos bernardinų vienuolyno biblioteka, kuri 1788 m. turėjo 203 knygas⁴⁰.

Mėgindami nustatyti bendrą visų vienuolynų bibliotekų Lietuvoje fondų dydį, katalikų istorikai paprastai žymiai tuos fondus pervertindavo. V. Gidžiūno apskaičiavimu, 48 vienuolynų bibliotekos, apie kurias jis buvo surinkęs duomenų, turėjo 72 738 tomus, o 36 provincijos bibliotekos — 102 015 tomų. „Betgi tai ne viskas,— spėlioja jis,— nes XIX a. pradžioje veikė 356 vienuolynai, o iki šiol tėra žinomos tik 48 vienuolynų bibliotekos. Reikia manyti, kad visų vienuolynų bibliotekose galėjo būti maždaug 500 000 tomų“⁴¹. Tačiau šis skaičius neturi nei statistinio, nei loginio pagrindo, nes čia į vieną krūvą suversti įvairių laikotarpių duomenys. Nustatant padėtį XIX a. pradžioje, į Vilniaus vienuolynų bibliotekų skaičių jau negalima buvo įtraukti Vilniaus jėzuitų akademijos bibliotekos fondų, nes ji buvo uždaryta 1773 m. Be to, uždarymo metu ji turėjo tik 11 000⁴², o ne 32 000 tomų, kaip kad nurodo V. Gidžiūnas. Negalima taip pat įtraukti į šį skaičių ir Marijampolės marijonų bibliotekos 51 000 tomų fondo, kurį vienuolynas turėjo 1940 m., nes XIX a. pradžioje šioje bibliotekoje tebuvo maždaug 1000 tomų.

Į spausdintų šaltinių (kaip E. Tiškevičiaus, F. Radziševskio arba E. Chvaleviko statistinės santraukos) pateikiamus duomenis reikia žiūrėti gana kritiškai. Pavyz-

džiui, E. Tiškevičius rašo, kad Troškūnų bernardinų vienuolyno biblioteka turėjusi daugiau kaip pusantro tūkstančio tomų⁴³, tą patį skaičių, tur būt, remdamasis E. Tiškevičium, pateikia F. Radziševskis⁴⁴. O Vilniaus universiteto vizitatorius, applankęs šią biblioteką 1820 m., terado joje gana skurdų dviejų šimtų knygų rinkinį⁴⁵.

Reikia taip pat turėti galvoje, kad tos 48 bibliotekos, apie kurias V. Gidžiūnas surado duomenų spausdintuose šaltiniuose, buvo paminėtos šiuose šaltiniuose tik dėl to, kad buvo reikšmingesnės ir todėl paminėtinos. Kitų gi 300 vienuolynų didžioji dalis vargu ar turėjo paminėtinų bibliotekų, o kita dalis išvis jų neturėjo. Iš 24 vienuolynų filijų, caro valdžios organų uždarytų 1832 m., tik dvi turėjo didesnes bibliotekas: Valkininkų pranciškonai — 4614 tomų ir Panevėžio pijorai — 1112 tomų bei 24 žemėlapius. Kitų vienuolynų bibliotekos buvo menkos: Alšėnų — 620, Gelvonių — 386, Linkuvos — 351, Norveliškių — 331, Gudagojo — 286, Nočios — 126, Aukštadvario — 119, Kaltinėnų — 110, Tverėčiaus — 82, Antalieptės — 21. O 42 vienuolynai arba filijos turėjo vos po kelias knygas⁴⁶.

Mūsų apskaičiavimais, remiantis ne vien spaudoje paskelbta medžiaga, bet ir LTSR Valstybinio archyvo, Vilniaus universiteto rankraštyno, LTSR Mokslų akademijos rankraštyno (Vilniaus kapitulos archyvo) ir kitais dokumentiniais šaltiniais, XIX a. pradžioje vienuolynuose, netgi pridėjus prie jų tuometinio Gardino, Minsko bei Augustavo gubernijų vienuolynus, buvo ne daugiau kaip 250 000 tomų.

³⁸ LTSR CVIA, f. 525, ap. 1, b. 112, p. 38.

³⁹ *Wolonczewskis M.* Żemajtiu wiskupiste. D. 2, W., 1848, p. 103.

⁴⁰ *Abramavičius V.* Feodalinų žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas, p. 428.

⁴¹ *Gidžiūnas V.* Vienuolijos Lietuvoje... p. 157.

⁴² VVU MB, Rankraš. F. 2—Dc6. Lustracya Collegium Akademickiego Wileńskiego, p. 672.

⁴³ *Tyszkiewicz E.* Wiadomość historyczna... — „Tekka Wileńska“, 1858, Nr. 4, p. 164/138.

⁴⁴ *Radzišewski F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomych bibliotekach i archywach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875.

⁴⁵ VVU MB, Rankraš. F.4—A2110.

⁴⁶ LTSR CVIA, f. 525, ap. 1, b. 112, p. 14—61.

Vienuolynų bibliotekų fondai visų pirma turėjo aptarnauti viduramžių vienuolynų dvasinius poreikius. Vienuolynų vizitacijų aprašymai bei jų inventoriai rodo, kad XVIII amžiuje, kai visuomenėje jau buvo plačiai pasisklidęs pasaulietiškas švietimas, vienuolynų bibliotekose buvo ne mažiau kaip 80% religinės literatūros. Tai įvairūs Ascetiae seu spiritualis, Devotionales, Biblia, Missalia, Ritualia, Concionatores, Catecheses, Exercitia spiritualia, Meditationes, Theologi scholastici, Vitae sanctorum ir pan. Antroje vietoje po religinės-scholastinės literatūros vienuolynų bibliotekų lentynos buvo užpildomos klasikų kūriniams: Ciceronas, Tacitas, Ovidijus, Seneka, Horacijus, Vergilijus, Flavijus Juzefus, Plutarchas, Euripidas ir kt., netgi materializmo ir evoliucionizmo pirmtako Lukrecijaus Karo „De rerum naturae“ galima buvo aptikti vienuolynų knygų spintoje⁴⁷. Kontreformacijos laikotarpiu bibliotekos pasipildė polemine literatūra — Liuterio antagonistu J. Ecko, Kochleuso, Hofmeisterio ir kitų katalikybės apologetų leidiniais.

Vienuolynai turėjo ir būtiniausios juridinės literatūros, ypač bažnytinės teisės leidinių, taip pat knygų iš katalikų bažnyčios, jų ordinų bei kitų vienuolių istorijos. Mažiau aptinkama vienuolynuose bendrosios Lietuvos istorijos veikalų, dažniausiai tai tik V. Kojalavičiaus, M. Strijkovskio ir J. Dluogošo kronikos.

Tuolaikinės grožinės literatūros kūrinių vienuoliniai visiškai neskaite.

Kalbiniu atžvilgiu XVI a. literatūra buvo beveik išimtinai lotynų kalba. Nuo XVII a. pradėjo palaipsniui augti lenkų ir Vakarų Europos kalbomis parašytų knygų lyginamasis svoris, ypač moterų vienuolynuose, kur knygos lenkų, prancūzų ir italų kalbomis buvo visiškai nustelbusios literatūrą lotynų kalba.

Lietuviškų leidinių vienuolynai turėjo ne per daugiausia.

Ant saugomų Vilniaus universiteto bibliotekoje senųjų lietuviškų knygų galima aptikti ekslibrisus arba užrašus, liudijančius, kad jos anksčiau buvo saugomos vienuolynų bibliotekose. Pavyzdžiui, ant vieno šios bibliotekos Mikalojaus Daukšos „Postilla Catholica“ egzemplioriaus yra užrašas „Ex libris Bernardin Telsens“, o ant kito tos pačios knygos egzemplioriaus — „Inscriptus catalogo Collegii Crosensis Societatis Jesu“⁴⁸. Ant Konstantino Širvydo „Punky kazań“ (1629 m.) atskirų egzempliorių užrašyta: „Pro conventu Sionimensi P. P. Bernardi“, „Conventus Nesvisiensis“, „Ad Bibliothecam P. P. Bern. Caunens“, „Collegii Vitebsensis Soc. Jesu“⁴⁹ ir t. t. Ant Konstantino Širvydo „Dictionarum Trium Linguarum“ (1677 m.) yra užrašų, įrodančių, kad šios knygos vienas egzempliorius atsirado iš Paparčių dominikonų vienuolyno noviciato bibliotekos, o kitas — iš Antakalnio trintųjų kolegijos⁵⁰. Vilniaus Pranciškonų vienuolyno bibliotekos katalogo dalis, pavadinta „Katałog księg w Języku Żmudzkim, Ruskim, Hebrayskim, Arabskim, Greckim i Niemieckim [...] roku 1797 spisany“, rodo, kad ši biblioteka taip pat turėjo K. Širvydo „Żodyną“⁵¹ ir eilę kitų lietuviškų knygų, kaip „Korunka Marios Pannos Szkaplieriaus Szwęta, Wilniuj, 1779“.

Maždaug tas pačias lietuviškas knygas turėjo ir Linkuvos vienuolyno biblioteka, tik tuo skirtumu, kad jos knygų sąrašė įrašyta ir lietuviška Biblija⁵².

Vienuolynų bibliotekos ypač pasipildė lietuviškais leidiniais XVIII amžiuje. Visų pirma tai — J. Jaknavičiaus „Evangelijos“ arba M. Olševskio „Bromos atvertos ing Wiecznasti“.

Likvidavus jėzuitų ordiną 1773 metais, visas mokyklų tinklas Lietuvoje pateko į ki-

⁴⁷ VVU MB, Rankraš. F. 3, Nr. 144, l. 12.

⁴⁸ VVU MB, Senų spaud. sk. f. LR 1618 ir LR 1619.

⁴⁹ Ten pat, LR 779, LR 709, LR 946, LR 663.

⁵⁰ Ten pat, LR 1382, LR 1302a.

⁵¹ Ten pat, Rankraš. F. 3, Nr. 143, l. 12.

⁵² LTSR CVIA, f. 525, ap. 1, b. 112, l. 18.

tų vienuolijų, ypač dominikonų, bazilijonų, pranciškonų, pijorų, bernardinų, misionierių bei karmelitų rankas. Tad jų vienuolynai buvo priversti papildyti savo bibliotekas vadovėliais bei kitomis mokymo priemonėmis. Tačiau, sprendžiant iš tikrinesių šias vienuolynų mokyklas bei bibliotekas Edukacinės komisijos, o vėliau Vilniaus universiteto vizitatoriai kritiškų pastabų, vienuolynai taip ir nesugebėjo susidoroti su šiuo uždaviniu. Vilniaus pranciškonų vienuolyno bibliotekos knygų sąrašas, sudarytas 1797 metais, rodo, kokią nežymią vietą jame išvardytų knygų tarpe užima mokslinė literatūra arba vadovėliai; geografijos knygų — 10, matematikos — 16, medicinos — 10, visuotinės istorijos — 24 ir t. t.⁵³

XVIII a. Europos bibliotekose pradėjo užimti prideramą vietą periodiniai leidiniai. Tačiau, sprendžiant iš išlikusių Lietuvos vienuolynų bibliotekų katalogų, retas kuris šių vienuolynų prenumeruodavo periodiką, geriausiai atveju, kaip Valkininkų vienuolynas, pasitenkindami vien laikraščiu „Kurjer Litewski“⁵⁴. Kiek didesnį interesą periodikai matome pas Kolainių karmelitus, kurie, be „Kurjer Litewski“, užsakydavo taip pat ir „Dziennik Wileński“, „Tygodnik Wileński“ ir „Pszczółka Krakowska“⁵⁵.

Sprendžiant iš išlikusių vienuolynų bibliotekų knygų sąrašų, jų rinkiniuose buvo nemaža atsitiktinės ir visiškai nereikalingos literatūros, kaip, pavyzdžiui, Vilniaus pranciškonų vienuolyno 1785 m. knygų kataloge įrašyta „Książka arabskim charakterem pisana dla ciekawości ma dydź chowana“⁵⁶.

Katalikų bažnyčia tais laikais aršiai kojojo prieš „prieštariną“ literatūrą, įtrauk-

tą į „Index librorum prohibitorum“ („Uždraustų knygų sąrašą“), prieš tos literatūros leidėjus, platintojus ir skaitytojus. Vilniaus vyskupas K. Bžostovskis 1710 metais paskelbė „Epistola pastoralis“, įvedusią krašte griežčiausią cenzūrą ir atiduodančią knygų leidimą ir platinimą visiškai bažnyčios kontrolei. Tačiau šis laikas visų pirma nukreiptas prieš antikatalikiškus raštus, „[...] o tas, kas eretikų raštus, ar kokius jų dėl erezijos, ar klaidingų dogmų prakeiktus veikalus [...] skaitys, laikys, duos spaudai ar kaip nors gins, bus perduoti popiežiui ekskomunikuoti. Kas sugalvos skaityti arba laikyti nereliginės knygas, tokias, kuriose nebus erezijų, tačiau kurios bus kitu atžvilgiu uždraustos, be to, kad užsitrauks mirties bausmę, bus dar ir mūsų nuožiūra sunkiai nubaustas“⁵⁷.

Vienuolynų bibliotekos privalėjo turėti „Uždraustųjų knygų sąrašą“, o bibliotekininkai ir kiti konvento nariai turėjo sekti, kad tarp jų bibliotekos knygų nepasitaikytų uždraustų arba kitokių knygų, kurių viešai negalima skaityti⁵⁸. Šventojo Benedikto regula įpareigoja bibliotekininką žiūrėti, kad knygų tarpe „nebūtų koks nors leidinys, priešingas padorumui arba laisvo turinio [...], sekti, kad nebūtų uždraustų ar pasmerktų knygų, jei nėra joms laikyti leidimo“⁵⁹.

Vienuolynų bibliotekose buvo apstu knygų, įtrauktų į uždraustųjų knygų indeksus. Pavyzdžiui, Vilniaus pranciškonų vienuolyno buvo ištisas šios literatūros skyrelis 60 pavadinimų, jų tarpe „Colloquia Desiderii Erasmi Roterdami“, „Biblia Lutherana Commentarii“, „Biblia Polska“ (tur būt, 1563 m. Lietuvos Brastos Biblija) ir kt.⁶⁰.

⁵³ VVU MB, Rankrašt. F. 3, Nr. 143, l. 179.

⁵⁴ LTSR CVIA, f. 525 ap. 1 b. 112, l. 58.

⁵⁵ *Giżycki J. M.* [Z. *Wołyńnik*]. Z przeszłości Karmelitów na Litwie i Rusi. Cz. 1. Kraków, 1918, p. 62.

⁵⁶ VVU MB, Rankrašt. F. 3, Nr. 142.

⁵⁷ *Brzostowski C. C.* Epistola pastoralis. Impressa Vilnae, 1710.

⁵⁸ Regulae Societatis Jesu. Romae, 1582, p. 194.

⁵⁹ Regulae S. Benedicti... Viennae, 1695, p. 149.

⁶⁰ VVU MB, Rankrašt. F. 3, Nr. 143, l. 179.

Eretiška literatūra patekdavo į šių bibliotekų saugyklas įvairiais keliais, bet dažniausiai su vienuolynams dovanojamais knygų rinkiniais. Iš uždraustos literatūros bene labiausiai paplitę vienuolynų bibliotekose buvo didžiojo humanisto Erazmo Roterdamiečio raštai. Iš 60 šiuo metu turimų Vilniaus universiteto bibliotekoje Erazmo Roterdamiečio knygų, išleistų XVI amžiuje, didesnę pusę kilusi iš dominikonų, bernardinų, pranciškonų, jėzuitų ir kitų vienuolynų bibliotekų. Netgi didžiausio katalikų bažnyčios antagonisto Martyno Liuterio ir Žano Kalvino veikalai buvo saugomi katalikų vienuolynų ir bažnyčių knygų rinkiniuose. Pavyzdžiui, M. Liuterio Senojo testamento vertimo „Biblia das ist die ganze heilige Schrift“ (Štrasburgo 1535 m. leidimas) Vilniaus universiteto bibliotekos egzempliorius turi įrašą „Ex bibliotheca venerabilis capitulis Vilmensis“, tačiau vertėjo vardas yra užteptas rašalu⁶¹. Liuterio raštų turėjo Vilniaus jėzuitų noviciatas, Kražių jėzuitai ir kt. Eretiškose knygose dažniausiai yra vienuolių išplėstas antraštinis puslapis su jų neapkenčiamo autoriaus vardu arba šis vardas užteptas juodu rašalu, dažnai padaryti užrašai, pažymintys, kad knyga yra uždrausta. Tokių įrašų aptinkama daugelyje šių knygų, jie įvairiai suformuluoti: „liber haereticus“, „liber inscriptus indici“, „prohibitus“, „liber iste Lutheranorum est ubi prohibitis existit et non debet legi“, „księga zakazana“ ir pan.⁶² Yra ir tokių įrašų: „ši knyga yra labai reta, skaitosi uždraustųjų knygų tarpe“⁶³. Ne visuomet vienuolis sugebėdavo suvaldyti savo pagiežą autoriui eretikui ir išliedavo ją antraštiniame puslapyje. Pavyzdžiui, neži-

nomas vienuolis-dominikonas įrašė Vilniaus šio ordino vienuolynui kadaise priklausiusioje kalvinių krypties knygoje: „Ši knyga parašyta apgaviko, kuris vertas būti sudegintas“⁶⁴.

Kuriam g tikslui saugojo vienuolynai šią draudžiamą literatūrą? Į šį klausimą atsako įrašas, padarytas Vilniaus jėzuitų akademijos rektoriaus P. Kuncevičiaus Famiانو Strados veikale „De bello belgico“ (Antverpenas, 1648 m.), kurį jis kartu su kitomis knygomis perdavė Vilniaus akademijos bibliotekai: „...esu padovanojęs Vilniaus bibliotekai 10 knygų [...] herezijos maro ir ligų pilnų, o tos knygos tegul būna prieš tuos pačius heretikus ietimi ir žaibu“⁶⁵. Eretiška literatūra visų pirma buvo reikalinga vienuolynams polemikai su savo idėjiniais priešais.

Ant katalikinės krypties poleminių knygų tokių anotacijų aptinkame rečiau, bet kai kurios jų yra gana originalios, kaip, pavyzdžiui, įrašas, padarytas nežinomo asmens ant Stanislavo Orichovijaus veikalo „Chimera“⁶⁶. Štai ši anotacija, pavadinta „Libri censura“.

„Eretikai: Stanislavo Orichovijaus „Chimera“ yra plepalas ir tuščiažodžiavimas, be jokios naudos ir pragaištingas religijai.

Katalikai: Stanislavo Orichovijaus „Chimera“ yra Stankarijaus paklydimų ir erizių demaskavimas, labai naudinga ir religijai didžiausia parama“.

3. Vienuolynų bibliotekų darbo ir fondų organizacija

Turtinguose ir stambiuose vienuolynuose bibliotekoms buvo statomi atskiri pastatai⁶⁷. Lietuvoje jų, kiek žinoma, nebuvo, išskyrus Vilnių. Daugelyje vienuolynų, pa-

⁶¹ VVU MB, Senų spaud. sk. II—4124.

⁶² Ten pat, II—4124, II—2728, II—3046, II—4005, II—4045, II—1121, II—2677, II—4057 ir t. t.

⁶³ Ten pat, II—4003; J. Bodini *Andegavensis*. De Magorum Demonomania libri IV, Basileae, 1581.

⁶⁴ Ten pat, II—4013; J. J. Grinaeus. *Disputationes Theologicae*, Geneva, 1584.

⁶⁵ Ten pat, Senojo universiteto fondas, 40.9.7.

⁶⁶ S. Orichovijus — konservatyvus publicistas-demagogas, aršus katalikybės ir šlektiškų laisvių gynėjas, plačiau žr. *Lepszy K. Andrzej Frycz Modzewski*. — Kn.: *Odrodzenie w Polsce*. Historia. 1955, p. 38.

⁶⁷ *Kantak K. Bernardyni Polscy*. T. 1. p. 44.

statytų pagal vieną tipą, bibliotekai buvo skiriamas kambarys antrajame aukšte, šalia bendrabučio, lignoninės bei vaistinės. Mažuose vienuolynuose, turinčiuose menkus knygų rinkinius, bibliotekos visai neturėjo atskirų patalpų, o knygos buvo laikomos gvardijono, vikaro, lektorius arba pamokslininko celėje. Tačiau ir stambiuose vienuolynuose, turinčiuose atskirą biblioteką, aukščiau paminėti pareigūnai turėjo parankinius knygų rinkinėlį savo nuolatiniam naudojimui. Tais atvejais ant knygų buvo daromas užrašas: „Pro cella praedicatoris“, arba „Pro Cella Patris Vicarij Wilnen. Patrum Bernardinorum“, arba „Pro cella P. Vicarij Loci Wilnen. ad S. Franciscum“ ir pan.⁶⁸

Vienuolyno bibliotekai tvarkyti buvo skiriamas specialus asmuo — librarius, armarius arba bibliotekos prefektas. Daugumas ordinų buvo išleidę netgi specialias taisykles, kuriose nurodytos šio bibliotekininko pareigos ir funkcijos. Pavyzdžiui, benediktinų ir kamandulų ordinai vadina bibliotekininką „antruoju vienuolyno turtų saugotoju, kuris rūpinasi bendrąja biblioteka, ją švariai užlaikydamas, saugodamas nuo drėgmės ir žiūrėdamas visa kita, kas reikalinga“⁶⁹. Trinitų įstatuose taip pat pažymėta, kad „[...] privalo būti provincionalo paskirtas dvasininkas žiūrėti joje [bibliotekoje.— *Aut.*] švaros, tvarkos ir laikyti ją užrakintą“⁷⁰. Bibliotekininko pareigos smulkiai išdėstytos jėzuitų ordino įstatų skyriuje „Nuostatai bibliotekai vadovauti“⁷¹. Bibliotekininkai turėjo rūpintis ne vien bibliotekos saugumu, švara (šluoti biblioteką du kartus per savaitę, o vieną kartą nušluostyti dulkes), bet, svarbiausia,— jos papildymu literatūra: „Pamačius, kad bib-

liotekoje nėra kokių nors reikalingų knygų ar kad yra išspausdintos labai naudingos, privalo apie tai pranešti vyresniajam, kad jisai, jeigu jam pasirodys reikalinga, jas nusipirktų. Jeigu gi bibliotekoje būtų nenaudingų knygų, vyresnijį paragintų jas iškeisti į geresnes knygas“.

Tačiau specialių bibliotekininką turėjo tik stambesni vienuolynai arba tie, prie kurių buvo studijos arba mokyklos. Vienuolynuose biblioteką dažniausiai tvarkė pamokslininkas.

Knygos vienuolynų bibliotekose buvo sudėstomos, laikantis tam tikros sistemos,— pagal mokslus (fakultetus): „Knygos bibliotekoje turi būti sudėtos taip, kad kiekvienam fakultetui būtų paskirta tam tikra vieta su atitinkamu užrašu“⁷²; „Visas knygas [bibliotekininkas] turi, pagal mokslo šakas paskirstęs, tvarkingai sudėti taip, kad ieškančiam lengviausia būtų jas surasti“⁷³. XVIII amžiuje, pagausėjus bibliotekų fondams, juos pradėta skirstyti ne vien „fakultetais“, bet ir (jų viduje) formatais (in folio, in quarto, in octavo), vienuolynuose ėmė įsigalėti „baudžiavinis“ fondų sudėstymas.

Vienuolynų įstatai taip pat primygtinai reikalavo, kad bibliotekininkas „surašytų katalogą arba rodyklę, kurioje būtų sužymėtos visos knygos, esančios bendroje bibliotekoje, taip pat ir vienuolių celėse; šios pastarosios turi būti sužymėtos atskirame sąrašė“⁷⁴; „Visų vietoje esančių knygų privalo būti katalogas. Kiekvieno fakulteto autoriai turi būti surašyti abėcėlės tvarka į atskirus skyrius“⁷⁵. Tačiau katalogai pagal vienuolynų nuostatus buvo tvarkomi labai blogai ir daugeliu atvejų buvo gana primityvūs. Faktiškai tai buvo

⁶⁸ VVU MB, Senų spaud. sk. II—3981, II—1130, II—1131 ir t. t.

⁶⁹ Regula S. Benedicti et Constitutiones Congregationis eremitarum camadulensium montis Coronae... Viennae, 1695, p. 149.

⁷⁰ Regula Primitiva et constitutiones patrum discalceatorum ordinis S. Trinitatis. Vienna, 1694, p. 131.

⁷¹ Regulae Societatis Jesu. Romae, 1582, p. 194.

⁷² Ten pat.

⁷³ Regula S. Benedicti... p. 149.

⁷⁴ Ten pat, p. 130.

⁷⁵ Regulae Societatis Jesu... p. 194.

paprasti knygų inventoriniai sąrašai, kuriuose knygos buvo surašomos arba pagal autorius, arba, dažniausiai, pagal antraštes, nurodant formatą, bet nepažymint nei leidimo vietos, nei metų. Knygų šifravimas, tur būt, atsirado tik XVIII amžiuje⁷⁶. Sisteminiis principas neretai susikryžiuoja su kalbiniu. Kartais kalbinis principas nulemia, ir knygos surašomos pagal kalbas, visiškai nepaisant turinio.

Rūpestingiausiai sudarytas yra 1748 m. Vilniaus jėzuitų noviciato bibliotekos katalogas⁷⁷. Knygos čia suskirstytos skyriais dalykų abėcėlės tvarka: A) Ascetae seu spiritalia, Devotionales. B) Biblia. Bibliorum concordantia. Breviaria. Missalia. Ritualia [...]. C) Concionatores. Homilia. Exhortationes. Catecheses, baigiant V) Vitae sanctorum ir t. t. Skyriaus viduje knygos suskirstytos dalykiniais poskyriais arba kalbomis — Libri Germanici, Libri Italici, Libri Gallici, Libri Scaevonici-Lotavici ir t. t.⁷⁸ Aprašas yra pilnesnis, negu kituose vienuolynų kataloguose, nurodomi leidimo vieta ir metai, taip pat apdaro spalva (Alb., Nig.), knygos formatas (Fol. 4), jos numeris (šifras). Rūpestingas taip pat išorinis katalogo apipavidalinimas: kad lengviau būtų surasti skyrių — prie kiekvieno skyriaus priklijuota pergamento juostelė su atitinkama raide.

Šis katalogas yra tikriausiai XVIII a. katalogavimo meno viršūnė. Kiti vienuolynų katalogai yra žymiai menkesni tiek jų sudarymo metodika, tiek ir apipavidalinimu.

Pranciškonų vienuolyno bibliotekos katalogas, pradėtas sudarinėti 1785 metais, surašytas autorių abėcėlės tvarka, tačiau

be jokios sistemos: vienur knygų vietą kataloge nustato autoriaus pavardė, kitur — senoviškai, jo vardas. Tačiau bibliotekininkas visų knygų nesurašė, užbaigęs tik raide „R“. 1801 metais kitas bibliotekininkas pabandė surašyti naują katalogą, kiek patobulintą, tačiau ir šis liko nebaigtas⁷⁹.

Kai kurių ordinų buvo bandyta sudaryti netgi suvestinį visų provincijoje esamų vienuolynų bibliotekų katalogą⁸⁰. Turint galvoje, kad vienuolynai nesugebėdavo surašyti savo bibliotekų katalogų, vargu, ar jiems pavyktų toks platus sumanymas, kaip suvestinio katalogo sudarymas.

Knygų skolinimo skaityti sąlygos buvo skirtingos įvairiuose ordinuose. Pagal jėzuitų taisykles bibliotekininkas turėjo vesti išduotų ordino nariams skaityti arba išsinešti iš bibliotekos knygų sąrašą ir sekti, kad jos būtų grąžinamos per aštuonias dienas. Toms knygoms, kurios nebuvo laiku grąžinamos, reikėjo sudaryti sąrašą ir iškabinti jį lentoje, ir, knygas grąžinus, jį sunaikinti⁸¹. Ypač buvo rūpinamasi tuo, kad vienuoliai pasimtų knygas prieš dides šventes arba prieš didįjį pasninką⁸². O kad broliai laisvalaikiu tikrai skaitytų knygas, o ne dykinėtų, pagal benediktinų ordino taisykles buvo skiriami vyresnieji vienuoliai, kurie turėjo apeidinėti visas celes ir tikrinti, ar broliai skaito knygas⁸³.

Vienas žymiausių bernardinų ordino veikėjų Lietuvoje XVIII amžiuje Benediktas Kotfickis kreipėsi į vienuoliją, ragindamas ją skaityti knygas: „Labiau mokyti [vienuoliai] tebūnie užimti knygų rašymu arba jų skaitymu [...] težino jie, kad niekad

⁷⁶ *Kantak. K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 354.*

⁷⁷ VVU MB, Rankraš. F. 1—C 47, *Catalogus Librorum Bibliothecae Novitiatu Vilnensis Societatis Jesu, Confectus Anno Domini 1748.*

⁷⁸ Ten pat. Pažymėtina, kad šiame poskyryje yra: *Evangelia Lotavica, Vilnae, 1672; Grammatica Lotavica, Vilnae, 1737; Universitas Lingvarum Litvaniae, Vilnae, 1737.*

⁷⁹ VVU MB, Rankraš. F. 3, Nr. 142. *Catalog księg w Bibliotece Franciskańskiej Wileńskieij znaydujących się. Roku 1785 spisany.*

⁸⁰ *Kantak. K. Bernardyni Polscy. T. 2... p. 354.*

⁸¹ *Regulae Societatis Jesu. Romae, 1582, p. 194.*

⁸² *Regula świętego oycy Benedykta. Wilno, 1677, p. 122.*

⁸³ Ten pat, p. 102.

pakankamai nežinos ir kad visada ras ko nors pamokančio, nes išminties lobynas yra neišsenkamas [...] Panašiai ir klierikai, pasiruošdami įšventinimui, turi būti raginami skaityti daug knygų [...] nes reikia daug sudeginti žvakų, kol mūsų protui atsiras žinojimo šviesa, reikia daug metų atidžiai vakaruoti [prie knygų], kad galėtume vieną valandą pakalbėti „cum laude“ [...] Sito gi mes nepasieksime, jei mūsų širdyje nebus knygų skaitymo meilės (amor lectionis)⁸⁴. Toje pačioje knygoje jis duoda patarimų, kaip ir ką skaityti: „Kai vienos knygos nustoja būti malonios, tedžiugina kitos, tačiau visuomet reikia pasirinkti tokias, prie kurių galima būtų pereiti be sutrikimų, kaip, pvz., šventasis raštas, šventųjų tėvų aiškinimai, poleminės, prieš eretikus nukreiptos knygos, ir kitos, kiek reikia savo tikėjimui ir savo dvasios malonumui [...]“ Šios jo mintys yra savotiška vienuolių skaitymui vadovauti metodologija.

Specifinė „darbo su literatūra forma“ vienuolynuose buvo garsiniai skaitymai: „stalas, prie kurio broliai valgo, neprivalo būti be skaitymo“, — nustato šv. Benedikto regula⁸⁵. Tiems skaitymams vadovavo specialiai tam skirtas vienuolis — praefectus lectorum ad mensam (skaitovų prie stalo vadovas)⁸⁶. Skaitovai turėjo būti parenkami iš vienuolių tarpo ne atsitiktinai, o pagal tam tikrą grafiką.

Tačiau, nepaisant visų šių pastangų, nepavyko sudominti vienuolių knygų skaitymu ir sukelti jų intelektualinių interesų bei poreikių — jie mažai teskaitė knygų ir mažai naudojos vienuolyno bibliotekomis. Apie tai liudija ir vienuoliško skaitymo apaštalas B. Kottickis.

Nemažas bibliotekų priešas buvo viešpatavusi tuo metu vienuolynuose anarchija, netvarka ir nuolaidžiavimas vienuolių ordinų įstatams.

Dar 1412 m. pranciškonų konstitucija, minėdama vienuolyno biblioteką, primygtinai pabrėžė, kad jos knygų nevalia parduoti arba davinti kaip užstatą. Šis draudimas, kuris buvo kartojamas pranciškonų vienuolijos nuostatuose reguliariai iki pat XVIII a. pabaigos, rodo, kad vienuolynų knygų pardavinėjimas buvo neretas reiškinys per visą vienuolynų bibliotekų egzistavimo laikotarpį⁸⁷. Pranciškonų ordino regula pažymi, kad už tokį darbą „gresia pašalinimas iš vienuolyno“, išpėjo, kad „niekam, nei patiems, nei per kitus, neleidžiama minėtų [bibliotekos.— *Aut.*] knygų [...] nei parduoti, nei skolinti, nei keisti, nei dovanoti, nei kitu koku būdu išgrobstyti. O priešingai darantieji težino, kad jie užsitraukia Pijaus V bulęje numatytą ekskomuniką. Ir tebūnie laikomasi visų tų nuostatų apie tvarką bibliotekose, kurie yra surašyti Apaštališkuose nutarimuose“⁸⁸.

Net jeigu knygos būtų vienuolynui nereikalingos, tai, anot trinitų regulos, jas galima atiduoti kitiems, „tik su tam tikra griežta sąlyga“, pavyzdžiui, iškeičiant į naudingas knygas⁸⁹.

Bernardinų ordinas leido išdavinti knygas už vienuolyno ribų tik išimtiniais atvejais, vyresnybei aprobus, ypatingiems vienuolyno globėjams, tik trumpam laikui, paimant iš jų tam tikrą užstatą (kauciją)⁹⁰. Panašius potvarkius skelbė ir kitos vienuolijos. Buvo draudžiama skolinti arba parduoti knygynas netgi kitiems to paties ordino vienuolynams. Pavyzdžiui, bazilijonų

⁸⁴ Kotticki B. Superior regularis qua pater, qua Iudex Berdyczoviae, 1773, p. 86.

⁸⁵ Regula svetęgo oycy Benedykta... p. 100.

⁸⁶ Regulae Societatis Jesu... p. 190.

⁸⁷ Kantak K. Pranciszkanie Polscy. T. 1, p. 183—184.

⁸⁸ Regula beatissimi Patris nostri Francisci p. 100.

⁸⁹ Regula Primitiva et constitutiones patrum disalceatorum ordinis S. Trinitatis, p. 131.

⁹⁰ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 353, 508.

antrosios kongregacijos 1621 m. nutarimu „buvo nurodoma Vilniaus [vienuolyno] bibliotekos knygas, paskleistas po kitus vienuolynus, surinkti ir gražinti Vilniaus vienuolynui“. Šito nutarimo, matyti, nebuvo paisoma. Todėl to paties ordino 22-osios kongregacijos (Naugardukas, 1686) priimamas dar griežtesnis nutarimas, kad draudžiama be protoarchimandrito leidimo duoti knygas kitiems vienuolynams. Tačiau, kad ir šiomis griežčiausiomis priemonėmis neįstengta įvesti tvarkos, rodo bazilijonų vienuolynų vizitacijos aktai ir nauji draudimai.

1670 m. kilo rimtų nusiskundimų dėl visiškai nepatenkinamo pranciškonų konventų rūpinimosi savo bibliotekomis ir blogos jų knygų priežiūros. Paaikškėjo, kad didelė dalis šių knygų netgi visiškai yra dingusi, nes gvardijonai ir pamokslininkai ne tik imdavosi naudotis, bet ir skolindavo jas pasauliečiams.

Saugant vienuolynų knygas nuo vagysčių, buvo, kaip ir Vakarų Europoje, naudojami knyginiai prakeikimai. Pavyzdžiui, Tytuvėnų bernardinų vienuolyno bibliotekos knygoje po užrašo „Hic liber pro refectorio Citoviensi“ įrašytas perspėjimas: „Si vis videre Jesum Christum noli furari librum istum“⁹¹.

Neretai vienuolynų knygose aptinkami ir tokie grasinimai: „Si istum librum furabis, intra ligna cantabis“ arba „Vagie, nedrįsk savo gobšiomis rankomis paliesti šios knygos, ši knyga negali turėti dviejų savininkų“⁹².

Siekiant sustiprinti nuostatų vykdymo kontrolę, į instrukciją vienuolynų vizitatoriams buvo įtrauktas nurodymas apžiūrinti vienuolynų bibliotekas⁹³. Kai kurių vienuolynų įstatuose buvo nurodymų, kaip

inventorizuoti knygas. Pavyzdžiui, „Regula fratrum minorum“ šiuo klausimu įsako: „patiems gvardijonams, naujai priimant pareigas, per vieną mėnesį liepti įvykdyti patikrinimą visų vienuolyne esančių knygų, konkrečiai parodant tuo metu jame esančias knygas“. Toliau nurodoma, kad „kasmet knygos vėl būtų tikrinamos ir iš naujo sudaromi inventoriniai sąrašai“⁹⁴.

Knygos priklausomybei parodyti buvo daromi nuosavybės įrašai. Labai retai aptinkami supereklibrisai, išpausti knygų odiniuose arba pergamentiniuose apdaruose. Į XVIII a. pabaigą atsirado bibliotekų antspaudai, dažniausiai ovalinės formos⁹⁵.

Tačiau, nepaisant visų draudimų, vienuolynų bibliotekų knygos išnykdavo iš bibliotekų saugyklų ir keliaudavo iš rankų į rankas. Pavyzdžiui, 1596 metų leidinys Philippo Diezo Lusitano „Conciones Quadruplices“ buvo, kaip liudija įrašas šioje knygoje, „1598 m. įtrauktas į jėzuitų Rygos kolegijos katalogą“. Iš ten ši knyga, kaip byloja kitas įrašas, pateko į Vilniaus bernardinų konvento biblioteką, o iš ten — į J. A. Pietkevičiaus rankas, kuris, savo ruožtu, šią knygą padovanojo Vilniaus dominikonams, iš kur ji vėliau pateko į Vilniaus universiteto biblioteką⁹⁶. Petro Gregorio Tolesano „Syntagma iuris universi“ (Frankfurtas prie Maino, 1611), kuri taip pat šiuo metu saugoma Vilniaus universiteto bibliotekoje, sprendžiant iš ekslibrisų šioje knygoje, iš pradžių priklausė Kazimierui Sapiegai, kuris ją kartu su visu savo knygų rinkiniu padovanojo Vilniaus jėzuitų akademijai, iš ten, kaip liudija įrašas knygos priešlapyje, ji per Dominiką Sivickį buvo mainais įsigyta Vilniaus dominikonų⁹⁷. D. Sivickis, aktyvus dominikonų ordino veikėjas, buvo ne

⁹¹ VVU MB, Senų spaud. sk. II—4689.

⁹² Ten pat, II—756.

⁹³ Pz., Bazilijonų „Instrukcyja wielebnemu oycu wizitatorowi“. — В кн.: Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси... Т. 12, Вильна, 1900, с. 25.

⁹⁴ VVU MB, Senų spaud. sk. II—1130. Regula fratrum minorum B. v. b. d.

⁹⁵ Ten pat, II—3020.

⁹⁶ Ten pat, II—4368.

⁹⁷ Ten pat, Senojo universiteto fondas, 23.2.13.

mažiau prityręs knygų „medžiotojas“—mokėjo išvilioti jam įdomias knygas iš įvairių vienuolynų bei bažnyčių bibliotekų, kad vėliau visą, ne visada legaliai sukrautą, rinkinį užrašytų Gardino dominikonams. Štai kodėl ant jų bibliotekos knygų aptinkami visų to meto stambesnių Lietuvos vienuolynų bei knygų kolekcionierių ekslibrisai.

Netrūko ir knygų gadintojų. Kadaisė vienuolynams priklausiusios knygos neretai turi kuo įvairiausių marginalijų, pažymėjimų ir kitų, dažniausiai su knygos tekstu visiškai nesusijusių, įrašų (maldų tekstų, metrikų, kalendorių, sentencijų ir pan.). Tiesa, kartais tokie įrašai tampa reikšmingais tyrinėtojų „padėjėjais“, kaip pavyzdžiui, Vilniaus bernardinams kadaisė priklausiusio paleotipo paskutiniame puslapyje aptiktas lietuviškų poterių rankraštinis tekstas, kuris, specialistų nuomone, buvo įrašytas XVI a. pirmaisiais dešimtmečiais, t. y. prieš M. Mažvydą⁹⁸. Neretai senosiose knygose galima aptikti ir įžymiųjų žmonių autografų⁹⁹.

Siekiant apsaugoti knygas nuo jų gadintojų arba teršėjų, vienuolynų įstatai atitinkamai perspėdavo vienuolius: „Be leidimo knygų niekas teneima, ant tų gi knygų, kurias jam pasiimti buvo leista, tegul nedaro jokių įrašų ir nestato jokių ženklų“¹⁰⁰. Vienuolis, kuris sužalodavo knygas, buvo uždaromas karceryje arba disciplinariniuose namuose¹⁰¹.

Vienuolynai, dažniausiai mediniai, neretai nukentėdavo nuo gaisro, o tai padarydavo daug žalos jų knygų rinkiniams. Pavyzdžiui, 1560 ir 1564 metais degė Vil-

niaus bernardinų konventas¹⁰². Nemaža nuostolių Vilniaus bibliotekoms padarė 1737 metų gaisras. „Jėzuitų Vilniaus noviciatas anksčiau buvo labai gausiai pripildytas retomis knygomis, tačiau 1737 m. didelio Vilniaus gaisro metu šie namai ir bažnyčia buvo visiškai paversti pelelais“¹⁰³. 1747 m. vienuolių buvo padėta nemaža pastangų vėl atkurti šią biblioteką, tačiau po metų ją vėl ištiko nelaimė: 1748 metų birželio 11 d. didysis Vilniaus gaisras padarė miestui, o kartu ir bibliotekai, nemaža žalos. Aprašant šį gaisrą, pastabose ir nukentėjusių nuo ugnies įstaigų sąrašė minima ir jėzuitų akademija (kuri visiškai sudegė), jų noviciatas, dvylika vienuolynų, visa eilė mokyklų, bibliotekų ir knygynų¹⁰⁴.

Nusiaubdavo vienuolynus bei jų bibliotekas taip pat dažni karai ir įvairūs „tumultai“. Ypač nukentėjo vienuolynai Švedų karų metu. Lietuvoje švedai apiplėšė Kretingos, Telšių ir Tikocyno bernardinų vienuolynus, išgrobstė vienuolynų bibliotekas¹⁰⁵.

Nusiaubė kraštą, o kartu ir vienuolynus, Šiaurės karas¹⁰⁶. Transportai su vertingais knygų rinkiniais bei archyvais ir vėl nukeliavo į Švediją. XVIII a. pradžioje švedai dar kartą apiplėšė Kretingos bernardinų biblioteką.

4. Vilniaus katedros biblioteka

XV—XVIII a. Lietuvos bažnyčios turėjo gana skurdžius religinės literatūros rinkinius, kurių retas viršydavo penkiasdešimt pavadinimų. Iš jų tarpo išsiskyrė tik Vilniaus katedra. Būdamas religinio gyve-

⁹⁸ Lebedys J. ir Palionis J. Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas. — „Bibliotekinininkystės ir bibliografijos klausimai“, 1963, t. 3, p. 109—135.

⁹⁹ Vladimirovas L. Iš bibliotekų Lietuvoje istorijos. — „Bibliotekinininkystės ir bibliografijos klausimai“, 1964, t. 4, p. 217—222.

¹⁰⁰ Regula Societatis Jesu... p. 55.

¹⁰¹ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 508.

¹⁰² Ten pat, T. 1, p. 198.

¹⁰³ VVU MB, Rankrašt. F. 1—C 47, I.1.

¹⁰⁴ Jachomowicz B. B. Relacja o straszliwym upadku stolecznego miasta Wileńskiego II, Junii 1748. T. 4, Wilno, 1749, p. 4, 7, 9, 10, 12.

¹⁰⁵ Kantak K. Bernardyni Polscy. T. 2, p. 149.

¹⁰⁶ Ten pat, p. 145.

nimo Lietuvoje centru, jį, žinoma, negalėjo apsieiti be bibliotekos, reikalingos toli gražu ne vien liturginiams tikslams. Katedra turėjo būti aprūpinta taip pat teologine literatūra, polemjiniais raštais prieš savo ideologinius priešus, kanoninės ir vietinės teisės veikalais. Be to, prie katedros nuo 1397 metų veikė mokykla, kuri turėjo jai reikalingos mokymo literatūros. Nuo XVI a. pradžios prie katedros veikė vyskupo tarybos funkciją atliekanti kapitula, kuri savo darbe taip pat negalėjo apsieiti be parankinio knygų rinkinio. Faktiškai katedros ir kapitulos biblioteka sudarė vieną vienetą ir buvo vadinama „Bibliotheca venerabilissimi capituli Cath. Vilm.“ Prie bibliotekos buvo saugomas ir katedros bei kapitulos archyvas, popiežių bei karalių privilegijos ir pan.¹⁰⁷. Šios bibliotekos rinkiniai turėjo gana palankias sąlygas augti. Mirusių kapitulos narių knygų kolekcijos dažniausiai buvo parduodamos kapitulos bibliotekai. Ypač rūpinosi kapitulos biblioteka vyskupas Valerijonas Protasevičius, kuris, būdamas katedros šventojo kryžiaus altoriaus fundatorium, 1579 metais padovanėjo šiam altoriui įvairiausių daiktų bei papuošalų, taip pat nemažą knygų. Šių daiktų inventorinis aprašas aptiktas Vilniaus universiteto bibliotekoje¹⁰⁸. Pagal jį, knygų iš viso buvo padovanota 84, jų tarpe pažymėtinas pergaminio mišiolas (missale pergamenium), meniškai ranka surašytas ir dailiai papuoštas aukso ir kitų spalvų miniatiūromis, įrištas į rudą odą su paausuotais sidabro kampais, sagtimis ir fundatoriaus herbu. Iš padovanotų knygų, išskyrus vieną kitą pasaulietiško turinio (pvz., Albertus Magnus, Speculum Saxonium arba Historia Lombardica), visos yra perdėm bažnytinė literatūra, biblijos ir

komentarai, šventųjų tėvų ir teologų (Ambrozijaus, Tertuliano ir kt.) raštai. Ypač, matyti, stengėsi vyskupas papildyti katedros biblioteką naujaisia polemine literatūra, nukreipta prieš reformacijos judėjimą. Čia ir Apologia Tridentini Concilii, ir Confutatio Lutheri, ir M. Luterio aršiausio priešo J. Ecko raštai ir kt.¹⁰⁹ Tais pačiais metais katedros biblioteka pasipildė dar vienu knygų rinkiniu — prasiškolinusio katedros archidiakono Š. Gabrijalovičiaus knygomis, kurios buvo iš jų savininko atimtos ir perduotos kapitulos bibliotekai¹¹⁰.

Yra mus pasiekę ir 1598 m. katedros bibliotekos knyginių fondų sąrašai¹¹¹, iš kurių aiškėja, kad tam tikra knygų dalis buvo išskirstyta po koplyčias. Tai daugiausia mišiolai, giesmynai ir panaši literatūra, reikalinga, atliekant bažnytnines apeigas. Šios knygos buvo pritvirtintos grandinėėmis, kad niekas negalėtų jų išnešti iš koplyčios. Katedros knygų fondo branduolį sudarė knygos, saugotos jos bibliotekoje — iš viso daugiau kaip 130 tomų, beveik išimtinai religinio turinio, lotynų kalba. Kai kurios knygos rankraštinės, surašytos ant pergamento. Tur būt, tuo pat metu į kapitulos biblioteką bus įsiliejęs ir Vilniaus kanauninko Mikolajaus Koriznos knygų rinkinėlis (maždaug 40 tomų). Visos knygos daugiausia teologinio turinio, taip pat lotynų kalba, išskyrus vieną lenkišką. Kiek vėliau, 1603 m., mirus kanauninkui Ambrazui Beinertui, kapitulos biblioteka perėmė jo rinkinį, iš viso 42 knygas, jų tarpe keletą antikinių autorių: Aristotelio raštų keturtomį, Galeną aforizmuose ir žymaus antikinio materialisto Tito Lukrecijaus Karo raštus. Padidėjęs bibliotekos fondai, kapitula

¹⁰⁷ Kurczewski J. Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. T. 1. Wilno, 1908, p. 28, 165.

¹⁰⁸ VVU MB, Rankraš. F. 4—A338, p. 7.

¹⁰⁹ Ten pat, p. 14—15.

¹¹⁰ Kurczewski S. Kościół Zamkowy... T. 3. p. 61.

¹¹¹ LTSR CVIA, f. 1135, apr. 4, b. 471, l. 24—39. Index librorum in Bibliotheca Ecclesiae Cathedralis Vilnensis.

1603 m. gegužės 13 d. priėmė nutarimą paskirti iš savo tarpo bibliotekininką, kuris prižiūrėtų katedros biblioteką ir laikytų pas save jos raktus¹¹². Nukentėjusi per 1610 m. liepos 1 d. didįjį Vilniaus gaisrą, kapitula liepos 7 d. priėmė nutarimą atstatyti bibliotekos patalpą gaisro nuniokotoje katedroje¹¹³. Bibliotekos fondai vėl pradėjo augti, ypač papildžius juos vertingais knygų rinkiniais: 1630 metais — mirusio vyskupo E. Valavičiaus¹¹⁴ (dėl šio rinkinio teko ginčytis su jėzuitais, kurie įrodinėjo, kad vyskupas buvo, girdi, pažadėjęs praturtinti jų akademijos biblioteką „žymia svarbių veikalų dovana“, ir todėl reišė pretenzijas į jo knygų rinkinį)¹¹⁵, 1665 metais — vyskupo J. Bialozioro, 1669 metais — sufragano T. Skuminavičiaus¹¹⁶, 1742 metais — vyskupo Bžostovskio ir 1766 metais — sufragano J. Sapiegos¹¹⁷. Tačiau bibliotekos fondas, papildomas iš tokių atsitiktinių fundacijų (pati kapitula knygų beveik nepirkdavo), nebuvo gausus ir tinkamai sukomplektuotas, nepaisant to, kad kai kurie šaltiniai ir vadina jį „didžiuoliu“. 1830 m. Vilniaus katedros dvasinės seminarijos vizitacijos aktas nustatė, kad kapitulos bibliotekoje, kuri 1796 m. nukeliama į seminariją ir čia užkonservuojama kaip atskira kolekcija, buvo tikai 852 tomai, daugiausia istorinio ir teologinio turinio, ir, be to, vyskupo Bžostovskio ir sufragano Ancutos knygų rinkiniai — maždaug 100 tomų¹¹⁸.

Be kapitulos narių, biblioteka naudojosi Vilniaus diacezijos kunigija, o nuo XVIII a. vidurio — taip pat katalikų dvasinės seminarijos klierikai.

Kapitulos posėdžiuose nuolat buvo keliamas klausimas dėl bibliotekos sutvarkymo. 1638 m. vasario 4 d. čia priimamas nutarimas: „kad toks brangus turtas, kaip knygos, būtų apsaugotos nuo vagysčių arba nesigadintų nuo dulkių, drėgmės ir kandžių, kad bibliotekos kontrolė ir administravimas pavedamas kanauninkui-izdininkui“. 1645 m. vasario 7 d. šis nutarimas dar kartą patvirtinamas, be to, kanauninkui-izdininkui pavedama surašyti katalogą. 1670 m. kapitulos atstovai tikrina ir tvarko biblioteką¹¹⁹. 1683 metais biblioteka vėl tikrinama, nustatytas didelis jos skaitytųjų išsiskolinimas. 1683 m. spalio 5 d. dviem kapitulos nariams pavedama vadovauti bibliotekai, ją tvarkyti, ir, visų pirma, gražinti į ją išskolintas knygas. Tai buvo daroma gana originaliu būdu: prie Vilniaus bažnyčių durų buvo prikalti skelbimai, raginant gražinti knygas ir grąsinant nagražinusius ekskomunikuoti¹²⁰. Ar šios drašties priemonės turėjo kokių nors teigiamų rezultatų — nežinia. Atrodo, kad kapitulos bibliotekoje niekada nėra buvę reikiamos tvarkos. 1743 m. vizitavęs kapitulą ir katedrą vyskupas kreipia kapitulos dėmesį į tai, kad ši „biblioteka nėra reikiamai sutvarkyta ir švariai užlaidoma [...] Juozas Puzyna, kaip prelatas scholastikas ir bibliotekos prižiūrėtojas, turėtų užsiimti knygų tvarkymu, apiplyšusių egzempliorių įrišimu ir jų spintose susstatymu“¹²¹.

Kapitulos biblioteka, kaip savarankiškas vienetas, nustojo egzistavusi 1792 m., kai jos knygų fondas buvo perduotas katalikų dvasinei seminarijai¹²².

¹¹² LTSR CVIA, f. 1135, apr. 4, b.471, l. 24—39. Index librorum in Bibliotheca Ecclesiae Cathedralis Vilmensis.

¹¹³ Kurczewski J. Kościół Zamkowy... T. 3, p. 89.

¹¹⁴ Ten pat.

¹¹⁵ Golański F. Mowa Filipa Nerenza Golańskiego... Wilno, 1803, p. 22.; Baliński M. Dawna Akademia Wileńska, Petersburg, 1862, p. 124.

¹¹⁶ Kurczewski J. Kościół Zamkowy... T. 3, p. 178.

¹¹⁷ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie, p. 321.

¹¹⁸ Kurczewski J. Kościół Zamkowy... T. 2, Wilno, 1910, p. 301.

¹¹⁹ Ten pat, p. 133, 136, 196.

¹²⁰ Ten pat, p. 117—118.

¹²¹ Ten pat, T. 1, p. 201.

¹²² Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie, p. 338.

Vienuolynų krizė Lietuvoje prasidėjo ne dėl caro vyriausybės represijų, kaip yra nurodžiusi buržuazinė istoriografija, o žymiai anksčiau, dėl gilių vidinių negalavimų. Pirmas to vienuolynų merdėjimo patvirtinimas buvo popiežiaus Klemenso XIV 1773 metų brevė, kuria buvo likviduotas visiškai save diskreditavęs visuomenės akyse jėzuitų ordinas ir uždaryti 38 jų vienuolynai Baltarusijoje ir Lietuvoje, o Vilniaus jėzuitų akademija supasaulietinta. Kitos vienuolijos, jų mokyklų bei bibliotekos taip pat merdėjo, nesugebėdamos žengti koją kojon su gyvenimu ir palaipsniui pavirsdamos kažkokiais anachronizmais, visiškai atitrūkusiais nuo pakitejusių visuomenės intelektualinių poreikių.

Su širdgėla kalbėjo apie vienuolynų smukimą ir apie vienuolių bei kunigų nesirū-

SNO D. Hameršeldo biblioteka
Lietuvos TSR Knygų rūmai

pinimą knyga ir skaitymu bernardinai B. Kontfickis, beviltiškai kovojęs už vienuolynų, kaip intelektualinių centrų, atgimimą. Antra vertus, šviesiausi epochos protai, kaip kadaise Renesanso bibliofilai, stengėsi atkreipti visuomenės dėmesį į vienuolių tamsumą ir jų nesirūpinimą bibliotekose sukrautais knyginiiais turtais. Lenkų poetas-švietėjas Ignas Krasickis yra rašęs apie vienos tokių apleistų vienuolynų bibliotekų būklę. Smerkia vienuolynus už nesirūpinimą savo bibliotekomis ir archyvais taip pat istorikas Joachimis Lelevelis¹²³.

Visiškai aišku, kad vienuolynų bibliotekos dar žymiai anksčiau už jų uždarymą nustojo vaidinusios bet kurį vaidmenį krašto kultūriniame gyvenime, pavirsdamos užmirštais senų knygų sandėliais.

Iteikta
1968 m. gruodžio mėn.

МОНАСТЫРСКИЕ И ЦЕРКОВНЫЕ БИБЛИОТЕКИ В ЛИТВЕ (ДО 1800 г.)

Л. ВЛАДИМИРОВАС

Резюме

Генезис и развитие церковных и монастырских библиотек представляют интерес для историка культуры не столько из-за роли этих библиотек в интеллектуальном развитии страны, так как эта роль, даже в эпоху библиотек этого типа, довольно ограничена, сколько благодаря их книжным собраниям, абсорбировавшим в себе немало ценных коллекций местных библиофилов и передавших их последующим поколениям. Изучение истории этих книжных собраний, обогативших фонды старопечатной книги ряда научных библиотек Литвы, дает немало ценного материала и об идеологической борьбе в феодальном обществе, и о распространении книги, и о постановке библиотечного дела в то время.

Автор ограничивает свое исследование библиотеками католических монашеских орденов, исключая из него библиотеки, находившиеся в ведении академий и коллегий.

Как известно, в средние века монастыри считались центрами религиозной книжной культуры. Однако в Литве католические мо-

настыри начали развиваться в то время, когда монашеские ордена, как и вся организация католической церкви, находились в упадке и разложении.

Крайне низкий уровень духовной культуры был свойствен и литовским католическим монастырям. Их библиотеки в XV—XVI вв. не отличались ни богатством книжных собраний, ни хорошей постановкой работы. Особенно ухудшилось положение литовских монастырей, а тем самым и монастырских библиотек, во время распространения Реформации. Уход значительной части литовской знати в лагерь Реформации привел монастыри к потере своих основных покровителей и меценатов. Привыкшие к паразитической жизни, туеядцы-монахи начали разбазаривать монастырские драгоценности, в том числе и книги библиотек.

Положение монастырских библиотек несколько улучшилось в эпоху контрреформации и особенно в связи с Триденским церковным собором, обратившим внимание так-

¹²³ Lelevel J. Bibliograficznych ksiąg dwoje. T. 2. Wilno, 1826, p. 422.

же и на упорядочение монастырских библиотек, без которых была немислима идеологическая борьба против «алжучений» Реформации. Благодаря щедрым фундациям магнатов, сеть монастырей с начала XVII века начала расти с неимоверной быстротой. К началу XIX в. на территории Северо-Западного округа действовало 358 монастырей с библиотечным фондом около 250 тыс. томов. Из более богатых Вильнюсских монастырских библиотек следует упомянуть библиотеки доминиканских монастырей, миссионерского (8300), бернардинского (7000), пиарского (7000), базилианского (5000), францисканского (5000). Более крупная провинциальная библиотека была при францисканском монастыре в Валькининках (4600). Богаты инкунабулами и палеошапами были, бернардинские монастыри в Кретинге и Титувеней. Из женских монастырских библиотек достойно упоминания лишь библиотека Вильнюсского монастыря визиток (1000).

Главным источником комплектования монастырских библиотек были книжные дары. Только редкие монастыри тратили на это свои средства.

Анализ дошедших до наших дней коллекций, а также инвентарей и каталогов монастырских библиотек показывает, что не менее 80% их фондов состояло из религиозной, схоластической или полемической литературы. С книжными дарами магнатов в монастыри проникала и научная, а также классическая литература. Каждая библиотека имела «Индекс запретных книг». В каждой монастырской библиотеке было собрание еретической литературы, нужной для борьбы с «богоотступниками».

В отношении языка литературы в XVI и в первой половине XVII века преобладала латынь, однако с конца XVII века начал расти удельный вес польского и западноевропейских языков. Имелись также, правда в незначительных количествах, и книги на народном, литовском языке.

Только библиотеки самых больших монастырей имели свои, специально для этой цели построенные, здания. В большинстве же случаев они находились на втором этаже мона-

стырского четырехугольного здания, в специальном помещении. В маленьких монастырях с незначительными библиотеками книги помещались в кельях гвардиана, викара, лектора или проповедника. В уставах монастырей детально определяются функции библиотекаря, который должен был комплектовать библиотеку, выдавать из нее по установленному порядку книги, вести записи их выдачи, а также каталоги библиотек, следить за сохранностью ее фондов, чистотой и т. д. Меньшие монастыри библиотекарю не имели, его функции чаще всего выполнял проповедник.

Книги на полках расставлялись по «факультетам» и форматам, а их каталоги вначале были простыми инвентарными списками литературы, только в XVIII веке появились более сложные каталоги, в которых книги распределялись по предметным разделам и подразделам, а внутри этих описывались в алфавитном порядке, причем описание этих книг более точное и полное, чем в каталогах-инвентарях XVI—XVII вв.

Несмотря на строгие запреты орденских уставов, не разрешавших выдачу книг посторонним и передачу их другим монастырям, книги монастырских библиотек переходили из одной библиотеки в другую или ходили по рукам. Брагами библиотек были также пожары и разграбления во время опустошавших край войн в XVII—XVIII вв.

Церковные библиотеки периода позднего феодализма не представляют для исследователя большого интереса. Единственным исключением можно считать библиотеку Вильнюсского Кафедрального собора, описи которой из XVI века автор обнаружил в рукописных собраниях Вильнюсского госуниверситета и Исторического архива Литовской ССР.

Свертывание монастырской сети и их упадок начался во второй половине XVIII века, чему предвестником была вынужденная ликвидация папой в 1772 г. совершенно дискредитировавшего себя иезуитского ордена. В эпоху зарождения капиталистических отношений, развития науки и просвещения монастырская школа и библиотека стали анахронизмами, совершенно утратившими свое значение в духовной жизни края, архивами древней литературы.

MONASTIC AND CHURCH LIBRARIES IN LITHUANIA (TO 1800)

by L. VLADIMIROVAS

Summary

Formation and development of the church and monastic libraries is of interest to a historian of culture not so much for the role of these libra-

ries in the intellectual development of the country, as this role, even during the period of flourishing of the libraries of this type, was rather

limited, but rather for these book collections, established in the course of centuries, which contained a great many valuable book material of local bibliophiles and which have transferred these collections to the following generations. The study of the history of the libraries and collections of this type, which have enriched the repositories of old books of Lithuania's research libraries, gives a lot of valuable material about the ideological struggle in the feudal society, about the dissemination of books in the society and about the organization of library work of the period.

The author is confining his study to the libraries of Catholic monastic orders, excluding the libraries of academies and colleges even though these two types were also under the authority of these orders.

It is well known that during the Middle Ages monasteries were considered as centres of religious culture. But in Lithuania monasteries were being built in the time when the monastic orders, as the whole Catholic Church, went through a period of decline and degradation; as to Bishop Richard de Bury, it was a time when „in draining cups and not in mending books the study of our monks is busied today.”

Extremely low level of intellectual culture was the characteristic of the Lithuania's catholic monasteries at that period; their libraries in the 15th and 16th centuries were neither distinguished for the resources of their book collections nor for the rational organization of their work. The deterioration of the Catholic monasteries and consequently of their libraries took place during the time of the spread of Reformation in Lithuania.

Due to the shift of a considerable part of the Lithuanian nobility from Catholicism to the camp of Reformation, the monasteries lost their main sponsors and patrons. Used to a parasitic way of life, idle monks began squandering the monastery treasures, including the books of the libraries.

The situation of the monastic libraries somewhat improved during the time of Counter-Reformation and particularly in connection with the General Council of Trent, which paid due attention to the task of improving monastic libraries, without which the ideologic struggle against the "heresies" of reformation would be impossible.

Thanks to the generous gifts of the magnates the network of cloisters and other monastic institutions began to grow very fast from the beginning of the 17th century. At the beginning of the 19th century, in the territory of the Northwestern region of the Russian Empire (comprising Lithuania and Byelorussia) there were 358 acting cloisters, with libraries having book collections of about 250,000 volumes. Among the richest of the cloister libraries in Lithuania during that time were the libraries of the Dominican cloisters in

Grodno (15,000 vol.) and in Vilnius (5,000 vol of the Missionaries in Vilnius (8,300), and four other cloisters in the same city, the Bernardines (7,000), Piarists (7,000), Basilians (5,000) and Franciscans (5,000). Among the larger provincial cloister libraries were the Franciscan cloister Valkininkai (4,600) and the Carmelite cloister Glubokoe (3,000). Bernardine cloisters in Katinga and Tituvėnai were rich in incunabula and paleotypes. The nunnery of the order of Visitation in Vilnius (1,000 vol.) was the one worth mentioning among the nunneries. The main source of forming the monastic collections were book gifts. Rarely would a cloister use its funds for this purpose.

The analysis of the monastic collection which have reached us, the inventories and catalogues of the monastic libraries, showed that no less than eighty per cent of those collections was religious, scholastic or polemic literature. With the aristocratic gifts, the monasteries also collected some scientific literature and antique classic. Each monastery library possessed an "Index librorum prohibitorum", but in spite of this, many of these libraries had collections of heretical books. The existence of these books in monastery libraries may be explained by the need of having these books to fight the "apostates."

In the 16th and in the first half of the 17th centuries, these collections were prevalently Latin, but towards the end of the 17th century Polish and the West-European languages began to increase. There were also books in Lithuanian the language of the common folk, but in very small number.

Only the libraries of the larger cloisters had buildings specially for this purpose. For the majority of cloisters the libraries were situated on the second floor of the quadrilateral cloister building. Small cloisters having scanty collections of books usually housed them in the cells of the guardian, vicar, lecturer, or preacher.

In the regulations of the monastic orders the functions of the librarian were defined in details he had to look after the acquisition of new books to make the books available to the members of the monastic community on terms established by the regulations, to register books which he gave on loan, to set up catalogues, to care for the safety of the collections and to keep them clean. Small libraries did not have a librarian, so the duties were mostly performed by the preacher.

Books on the shelves of a cloister library were arranged by "faculties" and size. In the beginning the catalogues were nothing more than primitive inventories of literature; only in the 18th century there appeared the more complex catalogues in which book items were arranged by subject divisions and subdivisions, and within the subdivisions in alphabetical order. It must be said that

books in 18th-century catalogues were described more fully and exactly than in the catalogue inventories of the 16th or the 17th centuries.

In spite of the strict regulations forbidding the loan or gift of monastery books to outsiders, or even transfer of books to other cloisters, the books of the monastic libraries had the trait of migrating from one library to another. Another formidable foe of the libraries were the frequent fires and pillages during the devastating wars of the 17th and 18th centuries.

The church libraries of the late feudal period are of little interest to historians. An exception to this would be the library of the Vilnius Cathedral, its book inventories was discovered by the author of this paper among the manuscripts collection of the Vilnius University and of the Historical Archives of the Lithuanian S.S.R.

The majority of the bourgeois historians contended that the liquidation of the network of

cloisters in Lithuania was due to the Tsarist repression, which resulted in the closing down of Catholic cloisters in the North-western region after the uprisings of 1830—31 and 1863. But the process of contraction of the cloister network and of the decrease of the role of monastic orders originated far earlier, in the second half of the 18th century; the omen of this crisis was when the Pope was forced to close the Jesuit order in 1772. In Lithuania, with the rise of the capitalist system and the development of science and education, the monastic school and library became mere anachronism, completely forfeited their importance in the intellectual life of the country. Thus, the transfer in 1865 of the cloister collections to the Vilnius Public Library (now University Library) was a progressive act. For the first time in the history of these book collections they were being released from the monasteries and became accessible to research.